

КОЛОМІЄЦЬ
Наталія Дмитрівна,
канд. с.-г. наук,
пров. наук. співробітник
ДНСГБ НААН
(м. Київ)

**ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ «ЗАПИСКИ ИМПЕРАТОРСКОГО
ОБЩЕСТВА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЮЖНОЙ РОССИИ» :
ЛІТОПИС ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ АГРАРНОЇ НАУКИ**

У статті розповідається про роль одного із найстаріших періодичних видань «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России» у формуванні і розвитку сільського господарства на півдні України у XIX - початку XX століття.

В статье рассказывается о роли одного из древнейших периодических изданий «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России» в формировании и развитии сельского хозяйства на юге Украины в XIX - начале XX столетия.

The article tells about the role of one of the oldest periodicals of «Memoirs of the Imperial Agricultural Society of South Russia» in the formation and development of agriculture in the southern Ukraine in the XIX - early XX century.

Агрономічна наука дореволюційної України має багату історію. Тому ґрунтовне дослідження сільськогосподарських періодичних видань XIX – початку XX століття є необхідним засобом для відродження історії зародження й розвитку сільськогосподарської думки в Україні.

Метою даної статті є здійснення історичного аналізу на основі літературних та архівних джерел основних аспектів діяльності Імператорського товариства сільського господарства південної Росії та його друкованого органу.

У XIX столітті сільськогосподарська інформація поширювалась шляхом публікацій рецензій чи анотацій у пресі, реєстрації їх у біобібліографічних списках або вміщення відомостей про них у нечисленних і різних за змістом

журнальних статтях. Велике значення для популяризації агрономічних знань на півдні України у ХІХ столітті відігравали «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России». Це друкований орган одного із найстаріших товариств в царській Росії з центром в Одесі, створеного 20 грудня 1828 року. Його заснували за ініціативою генерал-губернатора князя М. С. Воронцова 12 осіб, які займали в Новоросійському краї високі посади і володіли обширними землями на півдні України.

Метою товариства були популяризація і поширення сільськогосподарських знань у всіх галузях сільського господарства: тваринництва, рільництва, лісорозведення, виноградарства і садівництва.

У складі товариства налічувалось 340 діючих членів і 70 членів-кореспондентів. Діяльність товариства охоплювала 7 сучасних областей півдня України. Товариство організовувало виставки, преміювало найкращих сільських господарів, проводило дослідження на своїй фермі, мало свою бібліотеку, видавало багато книг, статей, монографій.

Труднощі товариства полягали в тому, що воно не мало досвіду роботи попередників. У краї все було нове і недосліджене. Свою діяльність товариство почало зі збору різноманітних статистичних даних, які б дозволили ознайомитись із сільськогосподарським становищем краю, виявити потреби місцевого господарства і намітити ряд заходів, необхідних для місцевого землеробства. Товариство також знайомило землеробів краю із науковими дослідженнями іноземних держав, які могли б бути застосовані у сільському господарстві південної Росії. Наприклад, введення франко-американських гібридів виноградної лози на території півдня України, переклад Бичихіних з німецької мови про кормове значення віки для молочних корів; дослідження дослідних станцій США по вирощуванню культури сої – переклад В. Бертенсона.

Товариство об'єднувало найкращі наукові сили півдня України (А. А. Бичихін, А. І. Гросул-Толстий, А. І. Набоких, М. В. Неручев, І. І. Палімпсестов, А. І. Погибко, Є. Л. Рекало, В. Г. Ротмістров,

В. П. Скаржинський, К. І. Тардан, І. А. Черкес, С. В. Щусьєв). Почесними членами його були швейцарський ботанік А. Декандоль (1836), німецький хімік Ю. Лібіх, вітчизняні вчені А. М. Бутлеров, А. І. Гросул-Толстой (1854), А. В. Клоссовський, А. О. Ковалевський, І. І. Мечников, І. І. Палімпсестов, Н. І. Пирогов (1856), І. А. Стебут, К. І. Тардан (1848) [1, с. 5].

Уже на другому році своєї діяльності товариство починає випускати періодичне агрономічне видання, а з 1 липня 1830 року щомісячно видається додаток агрономічного змісту «Листки» до місцевих газет «Одесский вестник» і «Journal d'Odessa». Приступаючи до цього скромного видання, перші керівники періодичного видання товариства (І. А. Демоль, А. І. Левшин і Л. Г. Репе) таким чином визначали його завдання: «Всякое общество, имеющее целью усовершенствование какой-либо науки, тогда только исполняет истинное свое предназначение, когда труды его делаются гласными, когда оно распространяет свои открытия и новые сведения, им приобретаемые: – в этом заключается его главнейшая польза».

З 1832 по 1840 роки одночасно виходили два видання: «Записки общества сельского хозяйства южной России», на російській мові і паралельно на французькій «Memoires de la Societe d'economie rurale de la Russia Meridionale».

З 1841 року «Листки» і «Bulletins» скасовуються і створюється одне видання під назвою «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России». Без перерви вісімдесят сім років товариство видавало «Записки». У них розміщувалися законоположення і урядові розпорядження по сільському господарству, журнали засідань і звіти товариства, доповіді комісій, надавались короткі відомості про діяльність вітчизняних та іноземних сільськогосподарських товариств, дослідних станцій, з'їздів сільських господарів, земств, бібліографічні замітки про нові видання, що свідчить про високий рівень цього журналу. Був організований відділ питань і відповідей, публікувались оригінальні статті із сільського господарства і лісівництва, постійно давався огляд нових досліджень і відкриттів у всіх галузях

сільськогосподарської науки як у Росії, так і за кордоном. Журнал відображав наукову і практичну діяльність товариства, в ньому публікувались спеціальні посібники із садівництва, вирощування культури виноградної лози, вівчарству, влаштуванню водосховищ, травосіяння та інших питань.

Великого авторитету журналові надавали публікації статей відомих діячів-аграрників: А. Саломона, Срединського, В. П. Скаржинського, І. Демоля, І. Палімпсестова, А. Бичихіна та інших.

Ціна на річну підписку з пересиланням і доставкою становила 5 рублів 50 копійок, без пересилання – 5 рублів. Члени товариства, які заплатили свій річний внесок, отримували «Записки» безплатно.

Першим редактором періодичного видання Імператорського товариства сільського господарства південної Росії «Листки», пізніше перейменованого в «Записки» був Іван Антонович Демоль. Він – відомий новоросійський сільський господар-практик, один із засновників і дійсний член Імператорського товариства сільського господарства південної Росії, швейцарський консул в Одесі. Іван Антонович – винахідник «англійсько-бельгійського плуга», засновник двох метеорологічних станцій, автор «Ручной книги для овцеводов», виданої французькою та російською мовами [2, с. 372].

За його почином, в інтересах поліпшення якості зерна, товариство створило Комісію для розробки особливих правил видачі нагород за найкраще насіння. Нарешті, Демоль належить думка про вивезення місцевого лляного насіння за кордон. Різнобічна і плідна діяльність на користь місцевого сільського господарства не залишилися непоміченими: Імператорське вільне економічне товариство присудило йому «золоту медаль в 20 червонців» (в 1841 р.), а в 1848 р. Демоль був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня. Крім того, за участь в комісії по відправці сільськогосподарських видань південної Росії на Лондонську виставку 1853 р. Демоль удостоївся Найвищого благовоління [3].

Другим редактором був Палімпсестов Іван Устинович – агроном-письменник, професор Новоросійського університету. В 1868 році залишив

професуру і повністю присвятив себе справам Імператорського товариства сільського господарства південної Росії, в якому 17 років був секретарем и редактором «Записок» цього ж товариства (1852–1868) [4, с. 631]. Цей час був найдіяльнішим в житті Палімпсестова. У «Записках» товариства він надрукував багато статей з різних галузей сільського господарства. Найвидатніша праця Палімпсестова: «Словарь сельскохозяйственных растений», де описані, із зазначенням способів обробітку, майже всі рослини, вирощувані на європейському материках. Крім того, Палімпсестов видав: «Отчет о 25-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства южной России», «Об устройстве водохранилищ в степях южной России», «Были ли леса на юге России».

Оскільки початкові випуски «Записок» виходили в час зародження сільськогосподарської діяльності південного краю, і, до того ж, невеликим тиражем (250 екземплярів), то для більшості господарів були невідомі. Після реформи 1861 року багато хто з місцевих господарів почав покращувати свої господарства і тому «Записки» стали користуватися неабияким попитом. Але випусків за перші роки не було в товаристві. На цій підставі тогочасний редактор журналу І. Палімпсестов узагальнив кращі статті і видав «Сборник» статей про сільське господарство півдня Росії, передрукованих із «Записок Императорского общества сельского хозяйства России» з 1830 по 1868 рік [5]. Найбільш розвиненим на півдні Росії було скотарство, в основному – тонкорунне вівчарство та землеробство, потім – лісівництво та садівництво, виноробство, шовківництво і бджільництво. Основною причиною, яка уповільнювала розвиток продуктивних сил на півдні Росії, Палімпсестов назвав кліматичні умови.

У Новоросійському краї, де хліборобство занадто часто піддавалось шкідливому впливу нестійкого клімату, скотарство було вигідною галуззю господарства, бо давало найбільший чистий прибуток. І найприбутковішу статтю, безперечно, становило вівчарство. Тому в перших випусках «Записок»

автори писали, в основному, про скотарство (І. Демоль, граф Вітольд Крейц, Є. Вассаль).

У 1871 році редактором «Записок» став Петро Петрович Сокальський – секретар Імператорського товариства сільського господарства південної Росії, титулярний радник, магістр хімії.

П. П. Сокальський написав про виставку виноградарства і виноробства, що проходила в Одесі при Імператорському товаристві сільського господарства південної Росії з 8-го жовтня по 8-е листопада 1870 року. Описав всі виноградні сади півдня України, а також горілчаний і лікерний заводи в Одесі.

Пізніше на сторінках журналу була висвітлена виставка виноробства у 1879 році. Після закриття виставки при товаристві була створена Комісія з хімічного аналізу вин, яка складалась із членів: професора агрохімії Д. Абашева, хіміка – винороба А. Саломона, магістра хімії П. Сокальського, професора техніки хімії А. Веріго і доцента Н. Бунге. Ця комісія під керівництвом П. Сокальського встановила однорідні методи хімічних досліджень різних речовин у вині.

В 1872 році редактором «Записок» був надвірний радник Олександр Олександрович Армфельд (1839–1897) — професор Інституту сільського господарства та лісівництва в Новій Олександрії, один із перших російських авторів книг зі скотарства, який володів великими практичними відомостями у цій галузі. Пізніше видавав у Москві перший спеціальний журнал по тваринництву. Армфельд ввіз в Росію значну кількість альгауської, швецької, симентальської племінної худоби і бельгійських коней. В «Записках» знаходимо його статті про вирощування соняшнику на півдні України.

У 1873 році редактором «Записок» був А. А. Скальковський, який головним завданням журналу вважав вивчення стану господарства місцевого краю, необхідність вказати засоби для покращення землеробства, тваринництва, виноробства та інших галузей сільського господарства, ознайомити всіх землеробів із корисними порадами, винаходами, позиченими як в інших районах країни, так і за кордоном.

В 1874–1881 роках журнал редагував секретар Імператорського товариства сільського господарства південної Росії Михайло Петрович Боровський (в 1879 році за праці по товариству був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня). Він вважав [6, с. 1], що журнал повинен пропагувати досягнення сучасної науки в галузі сільського господарства, бути тією сполучною ланкою, за допомогою якої освічені землероби могли на практиці застосувати передові дослідження і спостереження, виявити, яка система господарства більш раціональна і принесе найбільший прибуток.

У 1882 році редактором «Записок» був Василь Ієремієвич Гомілевський (1846–1918) – лісівник, спеціаліст з сільського та лісового господарства, автор статей про розведення деревних порід (дуба, осики, сосни), про відомих лісівників, про лікарські трави та ін. Вів наукові спостереження з інтродукції та поліпшення земель агролісомеліоративними способами.

З 1884 по 1887 роки, коли редактором був російський агроном і публіцист, один із організаторів науково-дослідницьких робіт в сільськогосподарських закладах півдня Росії Михайло Васильович Неручев, «Записки» видавались у Кишиневі. Він вважав, що роль «Записок» зводиться до популяризації теоретичних даних стосовно умов господарства південного краю. Кінцева мета друкованого органу – напрацювати ті основи, на яких буде раціонально розвиватись господарство краю. До 1888 року бессарабські землероби виписували 52 екземпляри «Записок».

Особливий інтерес викликає надрукована у «Записках» стаття М. В. Неручева «О необходимых реформах в хозяйстве юга России». Автор на основі статистичних даних дійшов висновку про те, що існуючі форми господарства застаріли і вимагали негайного перегляду. Зокрема, необхідно було скоротити розміри господарства і урізноманітнити його. Головну роль у новому зміненому господарстві автор відвів виноградарству, виноробству і тютюнництву. Пропозиції автора включали і використання нової техніки, що дозволило б «утилізувати сирий продукт садівництва, перетворюючи його на фабрикат, що дозволяє зберігання і далеке транспортування» [7].

За часи редагування «Записок» Неручев М. В. написав ряд статей «Рабочий вопрос в его современном виде», «К вопросу об уменьшении вредного действия засух на растительность», «Сообщение с фермы земского сельскохозяйственного училища Херсонской губернии», «Земская сельскохозяйственная деятельность», «К вопросу о сельскохозяйственных опытных станциях и опытных полях».

З 1888 по 1895 роки «Записки» редагував Петро Ахіллович Забаринський – агроном і ентомолог, член Імператорського товариства сільського господарства південної Росії. Він вивчав хвороби винограду, шкодочинність гессенської мухи.

Протягом наступних двадцяти років (1896–1915) редактором журналу був Опанас Олексійович Бичихін – магістр агрономії, професор Новоросійського університету, член Імператорського товариства сільського господарства південної Росії з 1893 по 1910 роки, з 1895 року – секретар цього товариства [8].

Він писав, що журнал до останнього рядка носив суто діловий характер і єдиним завданням його було служіння тільки інтересам розвитку сільського господарства в краї, журнал об'єднував місцеві агрономічні сили, які направляли свою творчу працю на вияснення різноманітних і складних питань сільського господарства у степовій зоні [9, 10].

Тому в «Записках» товариства у 1900–1915 роках приділялося багато уваги викладу даних досліджень і спостережень дослідних установ: друкували звіти Плотянської дослідної станції князя П. П. Трубецького, Херсонського та Одеського дослідних полів, цим самим привчаючи південних господарів до правильної організації польового господарства.

Великою подією для сільського господарства південної України став перший російський метеорологічний з'їзд, який відбувся в січні-лютому 1899 року і проходив в конференц-залі Імператорської Академії наук [11, с. 1–2]. Наділена природними багатствами ґрунтовими і сприятливими для вирощування різноманітних культур кліматичними особливостями, південна

смуга Росії потребувала розробки і у вивченні цих основних факторів виробництва сільськогосподарської продукції. Заняття з'їзду прикували увагу всіх інтелігентних господарів і редакція «Записок» ознайомила читачів з програмою та ходом занять на з'їзді. У наступних випусках редакція «Записок» ввела особливий розділ «Загальні замітки і спостереження із сільськогосподарської практики».

На сторінках «Записок» друкувались некрологи, присвячені пам'яті видатних діячів сільського господарства України: професора Н. М. Сибірцева, професора П. А. Костичева, засновника Плотянської сільськогосподарської дослідної станції князя П. П. Трубецького, директора Херсонської дослідної станції Ф. Б. Яновчика тощо.

В останні два роки існування «Записок» (1916–1917) редактором був професор А. І. Набоких. Напрямок журналу змінюється. Товариство вирішило реформувати з 1916 року видання свого журналу в «суто науковий орган, спеціально присвячений опублікуванню вчених праць, що відносяться до різних галузей агрономії або мають на меті детальне вивчення природних умов південного степового регіону» [12, с. 1].

За керівництва А. І. Набоких назва журналу «Записки Общества сельского хозяйства южной России» дублювалась на французькій мові і називалась «*Mémoires de la société d'agriculture de la Russie méridionale*». Крім того, назви статей також дублювались на французькій мові. В останніх випусках журналу друкувались статті про затвердження Комітету сільськогосподарських курсів при Імператорському товаристві сільського господарства півдня Росії, про заснування «Грунтового музею при Імператорському Новоросійському університеті», праці Селекційного відділу товариства сільського господарства півдня Росії, протоколи засідань цього товариства, протоколи засідань Комітету виноградарства товариства сільського господарства півдня Росії, особовий склад товариства, який у дореволюційний період налічував шість комітетів: виноградарства, шовківництва, дослідного поля, сільськогосподарської економії і статистики, тваринництва та

бджільництва. Крім того, подавались короткі біографії та списки праць почесних членів товариства сільського господарства півдня Росії: А. Браунера, Г. Висоцького та І. Пачоського; професора В. А. Ротерта. А. І. Набоких – автор схематичної ґрунтової карти плавнів Кислицько-Вилковського району дельти Дунаю, яку він розмістив в «Записках» 1916 року.

Даний журнал можна характеризувати як найоперативніший засіб наукових комунікацій. Яскравим прикладом чого є обмін думками на сторінках видання, критичні замітки, рецензії видатних науковців у галузі сільського господарства. Згідно з літературними даними за 1915 рік [8], шляхом встановленого широкого обміну виданнями в бібліотеку товариства надходило щорічно понад 100 різних сільськогосподарських тогочасних видань з усіх галузей сільського господарства. Про такий досвід свідчить лист з автографом завідувача бібліотекою Імператорського товариства сільського господарства південної Росії В. Бертенсона до редакції журналу «Сельский хозяин», в якому надсилаючи до них черговий випуск «Записок», просить дозволу на обмін виданнями. Лист датований 25 листопада 1885 року.

Для правильної оцінки «Записок» в різні періоди їх видання необхідно зважати на стан у відповідні моменти нашої вітчизняної періодичної преси взагалі, і спеціальної сільськогосподарської зокрема. З огляду на це, наведемо необхідну довідку.

Як було вказано раніше, «Записки» виникли тоді, коли сільське господарство південного краю ще тільки починало розвиватись. У той час російська періодична преса, взагалі, і спеціальна тим більше, була, так би мовити, в зародковому стані. На всю царську Росію до кінця першої чверті ХІХ-го століття налічувалося не більше двох десятків періодичних видань, приурочених переважно до столиць. З періодичних же видань сільськогосподарського характеру можна назвати «Труды» існуючих на той час двох громадських сільськогосподарських організацій – Вільно-економічного товариства в Санкт-Петербурзі і Товариства сільського господарства в Москві. В Україні перші сільськогосподарські журнали видавали сільськогосподарські

товариства: «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России», що виходили в Одесі у 1830–1917 роках. Згодом свої «Труды» (1882–1884) видавало Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, пізніше перейменовані у тижневик «Земледелие» (1884-1904); Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості – двотижневик «Хлібороб», який виходив українською і російською мовами (1907–1918) та ін. Сільськогосподарська періодика українською мовою з’явилася тільки на початку 1910-их років і була дуже нечисленна: двотижневик «Рілля» (1911–1914 і 1917-1918) та «Українське бджільництво» (1906-1910), «Українське пасічництво» (1917-1918) – обидва за редакцією Є. Архипенка видавались у Києві.

Найбільше зростання періодичного сільськогосподарського друку відноситься до початку ХХ століття, коли агрономічне піднесення країни досягнуло небувалого рівня. Так, на травень місяць 1915 р., загальна кількість органів сільськогосподарської періодичної преси досягала 310, але понад 40 видань тимчасово призупинили вихід у світ в залежності від обставин воєнного часу та інших причин.

«Довідник» з сільськогосподарської періодичної преси Міністерства Землеробства встановив [13], що в 1915 р. сільськогосподарських періодичних видань, які виходили в світ понад 25 років, налічувалося всього 22 (7,5% загального числа видань), причому 8 з них налічували понад 50 років свого існування. Орган Імператорського товариства сільського господарства південної Росії, який мав вісімдесятисемирічний стаж свого видання, є таким чином, мало чи не найстарішим органом української сільськогосподарської періодичної преси, переживши багато видань, одночасно з ним виниклих. Заслугує відзнаки і та обставина, що товариство, поставивши за мету з перших кроків своєї діяльності необхідність популяризації праць і широкого розповсюдження корисних відомостей, весь час залишалося вірним своїм первісним заповітам, наполегливо підтримуючи і поступово розвиваючи створений ним періодичний орган.

Виділяючи в перші роки його видання зі своїх скромних засобів по кілька сотень рублів, товариство поступово збільшило бюджет на видання «Записок», і до початку XX століття довело його до 4.500 р.; ця сума становила більше половини всієї прибуткової суми товариства [14, с. 1–5]. В останні (1916–1917) роки, внаслідок подорожчання друкарських робіт і паперу, журнал повинен був зменшитися в обсязі, так як збільшити видатковий бюджет не представлялося для товариства можливим.

Таким чином, головною турботою Товариства за весь час його існування був його періодичний журнал, який об'єднував місцеві агрономічні сили, що направляли свою творчу роботу на з'ясування різноманітних і складних питань сільського господарства у степовій зоні.

Отже, «Записки» Імператорського товариства сільського господарства південної Росії є одним з найстаріших періодичних видань не тільки в ряді спеціальної тогочасної літератури, а й загальної провінційної періодичної преси. Всього вийшло в світ вісімдесят дев'ять томів «Записок». Природна за цей період часу еволюція сільськогосподарської промисловості в краї, який представляв собою на початку XIX століття пустельну і малозаселену місцевість, з нескінченними цілиними землями, які не знали ні плуга, ні шляхів сполучення, ні наукових установ, знайшла собі в «Записках» значне відображення і всебічне освітлення історичного ходу розвитку сільськогосподарської промисловості в краї. Завдяки цьому, в органі товариства накопичився досить багатий матеріал, як для характеристики краю з точки зору природно-історичного, так і щодо сільськогосподарського досвіду.

Таким чином, «Записки» є справді «літописом південноукраїнського сільського господарства».

Відповідно до зростання кількості сільськогосподарських організацій в краї, розробку питань прикладного характеру взяли на себе видання, більш наближені до населення, які висунули перед ними безпосередні життєві потреби. Зміни відбулися і у внутрішньому устрої Імператорського товариства

сільського господарства південної Росії внаслідок утворення при ньому допоміжних комітетів, що приступили до самостійних видань.

Таким чином, поряд із виданням «Записок» товариства, виникли видання деяких комітетів, як наприклад: успішно видавався один час Комітетом виноградарства щомісячний журнал «Виноградарство и виноделие», і видавались комітетами товариства: «Листок пчеловода», «Южный Кооператор» і «Известия Комитета шелководства». Перед виникненням цих видань, відповідно назріваючих життєвих потреб тієї чи іншої галузі господарства, редакція «Записок» випускала відділами, випусками спеціальні статті або навіть цілі збірники їх. Таким шляхом, у вигляді витягу з «Записок», випускалися «Труды Комитета шелководства», що склали 8 виданих випусків; тим же шляхом видрукувані 5 випусків «Трудов Комитета виноградарства», що склали в цілому понад 1000 сторінок тексту; потім перший номер «Листка пчеловода» майже цілком був передрукований з «Записок» і їм зобов'язаний своєю появою, і т. под.

Диференціація суспільних сил відбувалась і в органі Імператорського товариства сільського господарства південної Росії. Але, не зважаючи на зростання поруч періодичних видань, так би мовити, дрібного калібру, обслуговуючих вузькоспеціалізованих працівників у тій чи іншій галузі сільського господарства, «Записки» товариства, в цілому, до кінця зберегли позицію наукового органу, розкриваючи потреби степових районів в галузі сільського господарства.

Для історії сільськогосподарської науки дуже важливим є той факт, що на даний момент ДНСГБ НААН вперше проводить роботу по створенню електронного каталогу аналітичного розпису змісту періодичної літератури «Фонду видань, випущених у ХІХ столітті з сільськогосподарської тематики Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, включених до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання (1802–1900)», піднімаючи із забуття імена діячів-аграрників, розкриваючи проблеми землеробства України, які є

актуальними і сьогодні. На основі цих матеріалів та інших літературних джерел і була створена дана стаття.

Отже, журнал «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России» залишив помітний слід на ниві вітчизняної сільськогосподарської науки. Його творча спадщина і сьогодні на озброєнні українських дослідників і фахівців-практиків.

Список використаної літератури

1. Пономарев В. П. *Агрономическая наука Бессарабии в 1812–1917 гг.* / В. П. Пономарев. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 94 с.
2. *Энциклопедический словарь* / под ред. : К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : И. А. Ефрона, 1893.– Т. 10 : Давенпорт-Десмин. – С. 372.
3. Демоль Иван Антонович [Электронный ресурс] // Большая биографическая энциклопедия. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/19515/%D0%98. – Загл. с экрана.
4. *Энциклопедический словарь* / под ред. : К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : И. А. Ефрона, 1897. – Т. 22 : Оуэн-Патент о поединках. – С. 631.
5. *Палимпсестов И.* Сборник статей о сельском хозяйстве юга России, извлеченных из «Записок Императорского общества сельского хозяйства южной России с 1830 по 1868 год» / и. Палимпсестов ; Импер. о-во сел. хоз-ва южной России. – Одесса : П. Францова, 1868. – 920 с.: 29 рис, карта: распределение почв от Прута до Ингула.
6. *Бычихин А.* К 75-летию периодического издания Императорского общества сельского хозяйства южной России / А. Бычихин // Записки Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России. – 1905. – №11-12. – С. 1.
7. *Пономарев В. П.* М. В. Неручев (1835–1922). Страницы жизни и творчества / В. П. Пономарев. – К., 2000. – 28 с.
8. Афанасий Алексеевич Бычихин (1865–1933) : биобиблиогр. указатель / сост. В. П. Пономарев. – Одесса, 1980. – 26 с.
9. *Бычихин А.* 85-летие «Записок Императорского общества сельского хозяйства южной России» (К итогам моего двадцатилетнего редактирования журнала) / А. Бычихин // Записки Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России. – 1915. – № 6-8. – С. 58.
10. *Бычихин А.* К 75-летию периодического издания Императорского общества сельского хозяйства южной России / А. Бычихин // Записки Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России, 1905. – № 11-12. – С. 1–5.
11. *Записки* Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России. – Одесса : Н. Хрисогелоса, 1900. – № 1. – С. 1–2.

12. *Записки* Императорского общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1916. – С. 1.

13. *Справочник* по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / под ред. В. В. Морачевского. – Петроград : В. Ф. Киршбаума, 1915. – 216 с.

14. *Бычихин А.* К 80-летию периодического издания Императорского общества сельского хозяйства южной России / А. Бычихин // *Записки Императорского общества сельского хозяйства*, 1910. – № 11-12. – С. 1–5.